

מנס פך השמן לקת רובה: גלגוליה של מנורת החנוכה בישראל

שלום צבר

מנורת החנוכה היא החפץ המזוהה ביותר במסורת היהודית עם חג החנוכה. המנורה הניצבת על אדן החלון או התלויה על הקיר בימי החג משמשת כנוכחותה הפיזית סמל מרכזי של החג, מאזכרת את הסיפור התלמודי על אודות הנס שהתרחש באמצעותה, ומהווה תשמיש המצווה העיקרי והבלעדי של החג. יתרה מזו, במרוצת הדורות התפתחה מנורת החנוכה לכדי אחד מחפצי האמנות החשובים ביותר בעולם התרבות החזותית היהודית. עיצוב המנורה לבש ופשט שלל צורות אמנותיות, והוא משקף זרמים רבים באמנויות הדקורטיביות של החברות והתרבויות שבקרבן התגוררו היהודים במהלך ההיסטוריה. המנורות יוצרו מחומרים שונים ומגוונים, ומרכזי הייצור שלהן נמצאו בעיקר בקהילות באירופה – כגון איטליה, הולנד, גרמניה, פולין, אוקראינה ואוסטריה – ובמידה פחותה גם בקהילות בארצות האסלאם והמזרח (בעיקר ארצות צפון אפריקה, וכן עיראק, סוריה, תימן, הודו וארץ ישראל העות'מאנית). מעטים הם החפצים באמנות היהודית שזכו למחקרים ולמונוגרפיה מקיפה כפי שזכתה לה מנורת החנוכה.¹

למרות העושר הרב של המנורות והתפתחותן האמנותית העשירה, האירוע שבשלו נחגג החג מלכתחילה – דהיינו גבורתם הצבאית של בני בית חשמונאי וניצחונם ההיסטורי במרד שהנהיגו נגד השלטון של הממלכה הסלווקית בארץ ישראל (167-164 לפסה"נ) – אירוע זה זכה לתשומת לב מעטה ביותר באמנות היהודית.² למשל יהודה המכבי ואחיו אינם נכללים בין גיבורי ישראל ההיסטוריים

1 הספר המקיף הראשון הסוקר את תולדותיו של חפץ יחיד באמנות היהודית על פי תקופות בתולדות האמנות עוסק במנורת החנוכה. ראו מ' נרקיס, מנורת החנוכה, ירושלים ת"ש. לסקירה של המנורה בארצות שונות בהסתמך על האוסף הנרחב של המוזיאון היהודי בניו יורק, ראו S. L. Braunstein, *Five Centuries of Hannukah Lamps from the Jewish Museum: A Catalogue Raisonné*, New York and New Haven 2004. וראו בהערות להלן לפרסומים נוספים בתחום.

2 לסקירה של גבורת המכבים באמנות היהודית ראו ש' צבר, 'גבורת החשמונאים באמנות

שתמונותיהם מעטרות את שרידי קירות בית הכנסת הקדום של דורא אירופוס (244–245 לסה"נ). למען האמת, היעדר זה אין בו מן המפתיע, וייתכן כי הוא קשור לפיחות שחל בשלהי העת העתיקה במעמדו של בית חשמונאי בחברה היהודית בארץ ישראל. אמנם החוקרים חלוקים בשאלה אם בהשקפת חז"ל נודעה הסתייגות או אף התנגדות למלוכה ולמדינה החשמונאית, אך ברור כי בתיאור תולדות החג בספרות התלמודית נדחת הגבורה הצבאית של המרד החשמונאי לשוליים, ובמקומה מובלט דווקא נס פך השמן אשר אף אינו נזכר בספרי המכבים.³ רק בימי הביניים, כאשר סיפורים מתולדות המכבים החלו להגיע לחברה היהודית באירופה, בדרך כלל מכלי שני, ועובדו לסיפורים ולפיוטים בעברית, רק אז הופיעו לראשונה תמונות הקשורות באירועים המתייחסים לתקופת המרד. למען האמת, מדובר היה בתופעה מצומצמת – סדרת איורים יחידה בכתב יד הידוע בשם 'המכלול של המבורג' (Hamburg Miscellany). כתב יד זה נוצר באזור הריין בגרמניה ברבע השני של המאה החמש עשרה.⁴ יתרה מזו, התמונות בכתב יד המבורג אינן מציגות את ניצחון החשמונאים אלא מבלטות דווקא את הסבל ואת המרטירולוגיה של יהודי ארץ ישראל תחת שלטון הסלווקים. כך למשל, אחת הסצנות האופייניות מציגה שתי נשים תלויות על עץ בחבלים הקשורים לשדיהן, כעונש על כך שמלו את בניהן בניגוד לגזירה של אנטיוכוס (תמונה 1). אין ספק שסצנות גרפיות ומעוררות חלחלה מעין אלה

היהודית של ימי הביניים ותקופת הרנסאנס, ד' עמית וח' אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 277–290.

3 המקור המרכזי והידוע ביותר לתולדות החג ומנהגיו הוא בבלי, מסכת שבת כא ע"ב. חוקרי תולדות בית שני בדורות הקודמים (כגון אביגדור אפטוביצר) תמכו בדעה כי 'החכמים והעם שעמהם מימי בית שני ולאחר חורבנו השתדלו לשכח את החשמונאים ומפעלותיהם מזכרונה של האומה' (על פי ניסוחו של אלון, להלן). עם זאת, בדור של קום המדינה נשללה גישה זו בידי מרבית החוקרים. ראו ג' אלון, 'ההשכיחה האומה וחכמיה את החשמונאים?', הנ"ל, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב תשי"ז–תשי"ח, עמ' 15–25. לדעה ממצעת של ויכוח זה, ראו ד' שוורץ, 'לשאלת התנגדות הפרושים למלוכת החשמונאים', מ' שטרן (עורך), אומה ותולדותיה: קובץ מאמרים בעקבות הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 39–50.

4 Hamburg Miscellany, Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Cod. Hebr. 37, fols. 79a–79b. על כתב היד ראו ב' נרקיס, כתבי יד עבריים מצוירים, תרגום ד' שחק, ירושלים 1984, לוח 39; על האיורים בעמודים אלה השוו' ש' צבר, גבורת החשמונאים (לעיל הערה 2), עמ' 280–284. דיון מפורט בכתב היד ובאירוי נמצא בעבודת הדוקטור:

Z. Buda, 'Sacrifice and Redemption in the Hamburg Micellany: The Illustrations of a Fifteenth-Century ashkenazi Manuscript', Ph.D. dissertation, Central European University, Budapest, 2012

תמונה 1) מות נשים וילדים בעטיין של גזרות אנטיוכוס. איור בכתב יד (המכלול של המבורג), המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, כתב יד 37, דף 79א

נבחרו לא רק כאיור לפיוט שנלווה להן אלא משום שעוררו בעיני יהודי אשכנז הזדהות עם הסבל ועם האירועים הקשים שחוו הם ואבותיהם על אדמת גרמניה. גבורת המכבים וניצחונם קיבלו מפנה בלתי צפוי בתרבות החזותית היהודית של שלהי ימי הביניים ותקופת הרנסנס, בעיקר באיטליה ההומניסטית. בתקופה זו עלתה וצמחה בתרבות ובאמנות הכללית דמותה של יהודית – גיבורה נשית אשר בכוח יופייה וחכמתה הצליחה להכניע את האויב האשורי שצר על עירה בתוליה שבשומרון. גיבורה נשית זו, אשר הספר על אודותיה כלל אינו נכלל בקנון של ספרי הקודש היהודיים, אומצה במסורת היהודית לסיפור חנוכה, אף על פי שאינה נזכרת כלל ועיקר בספרי המכבים, ואין לה קשר היסטורי לאירועי התקופה. בהשפעת האמנים הגדולים של הרנסנס אימצו יהודי איטליה את דמותה והפכו אותה, באמנות העממית שלהם, לגיבורה של חג החנוכה. דמותה האיקונית, אוזחת בראשו הכרות של הולופרנס, מעטרת למשל פיוטים לחנוכה בכתבי יד אחדים, ואף מגולפת בתלת-ממד בראשי מגורות חנוכה (תמונה 2). הפופולריות של יהודית בהקשר של חנוכה נמשכה גם בתקופות שלאחר מכן, ומלבד באיטליה, דמותה מופיעה על גבי מספר מגורות מארצות אחרות באירופה, בעיקר מגרמניה.⁵

מוחזן לדמותה האפוקריפית של יהודית, שכאמור גם היא מופיעה על גבי מספר קטן של מגורות חנוכה, רובן המכריע של המגורות שנוצרו בקהילות ישראל במזרח

5 על גלגוליה של יהודית באמנות היהודית, ראו M. Friedman, 'The Metamorphoses of Judith', *Jewish Art*, 12–13 (1987), pp. 225–246. עמ' 285–290.

תמונה 2) מנורת הנוכה עם דמותה של יהודית אוחת בראש
הולופרנס. איטליה, המאה השבע עשרה לערך (אוסף פרטי, תל אביב)

ובמערכ אינן מאזכרות בעיטוריהן את גבורת החשמונאים. יתרה מזו, המנורות בקהילות השונות אף לא עוצבו בדרך כלל בדמות מנורת שבעת הקנים שעמדה בבית המקדש – בין שעל פי תיאורה המילולי בספר שמות ובין שעל פי תיאורה הוויזואלי בקשת טיטוס (אף על פי שדגם זה נפוץ באמנויות הדקורטיביות באירופה, ולמעשה המנורה שהוגלתה מירושלים לרומא אינה אלא המנורה החשמונאית).⁶ במקום גבורת המכבים קושטו המנורות בשלל מוטיבים וסמלים על פי תרבותם החזותית וטעמם של בני המקום והזמן. נושאים אחדים הפכו למאפיינים מובהקים ומרכזיים בעיטור המנורות, הן באירופה הן בארצות האסלאם. כאן יש למנות בראש ובראשונה את עיצוב הדופן האחורית של המנורה, אשר בקהילות רבות נעשה בהשפעת מוטיבים ארכיטקטוניים. כך למשל ארקה של קשתות פרסה מוסלמיות מאפיינת מנורות חנוכה ממרוקו, ואילו דופן המאזכרת חזית של כנסייה או של פאלאצו איטלקיים מתקופת הרנסנס טיפוסית כמובן למנורות איטלקיות של תקופה זו (ולאחריה).⁷ מוטיבים ארכיטקטוניים אלה, אף על פי שאינם שאובים ממקורות יהודיים, נועדו לאזכר את מבנה בית המקדש (חנוכת בית המקדש). הבחירה במבנים מוכרים נבעה מהרצון לשוות לבית המקדש מראה של המבנה המפואר ביותר שהכירו בני המיעוט היהודי בסביבה שבה פעלו.

6 ה' שטראוס, 'גורלה וצורתה של מנורת החשמונאים', ארץ-ישראל, ו (תשכ"א), עמ' 122-129.

7 למבחר עשיר של דוגמאות מקהילות אלה ואחרות, ראו ס' לנדאו (אוצרת), אדריכלות במנורת-החנוכה: השתקפות צורות ארכיטקטוניות במנורת-החנוכה מתוך אוסף מנורות-חנוכה במוזיאון ישראל, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים תשל"ט.

תמונה 3) מנורת חנוכה עם קארל השישי. אוסטריה, 1750 לערך
(אוסף משפחת גרוס, רמת אביב)

מוטיב נפוץ אחר, אשר חשוב להבנת השינוי שחל בעיצוב המנורות במדינת ישראל, קשור לסמלים הלאומיים המופיעים על המנורות. שוב מדובר במוטיב מקומי – באיטליה של הרנסנס אלו סמלי האצולה של קרדינלים איטלקיים שהעניקו חסות ליהודים במקומות שתחת שיפוטם; באוסטריה המוטיב הוא נשר בעל ראש אחד; בפולין וברוסיה נשר דו־ראשי, ואילו במנורות מעיראק נמצא סהר וכוכב – סמל האימפריה העות'מאנית.⁸ לעתים, לצד הסמל המלכותי הופיע שמו של השליט, כגון במנורה עממית שהדופן האחורית שלה עוצבה מקסדה צבאית בזמן מלחמת העולם הראשונה, ובחזיתה גולפו בגדול האותיות FI משמאל ו־MT מימין – ראשי התיבות של פרנץ יוזף ומריה תרזה (המנורה שמורה במוזיאון יהדות איטליה בירושלים). במנורה אוסטריית נדירה אחרת אף נמצא את דיוקן אביה של מריה תרזה, הקיסר קארל השישי (1685–1740), מגולפת מעשה מקשה מתחת לנשר הדו־ראשי (תמונה 3).⁹ שיבוץ סמלים זרים אלה מגלם תופעה ידועה באמנות היהודית: הבעת תודה, ולעתים אף רגשות אהדה, של היהודים לנותני חסותם במקומות ובזמנים שונים, מעין תפילה לשלום המלכות.¹⁰ במנורות חנוכה יש לתופעה זו ממד נוסף, באשר

8 נוסף על הספרות על מנורת החנוכה בהערה 1 לעיל, ראו ד' דוידוביץ, 'סמלים זרים ומוזרים במנורת החנוכה', מחניים, סג (תשכ"ב), עמ' 162–167.

9 המנורה שמורה באוסף משפחת גרוס, תל אביב, ואני מודה על הרשות להשתמש בתצלום. השו"ש צבר, "דרשו את שלום העיר": סמלים לאומיים של עמים זרים, הנ"ל, מזל טוב: כתובות מצוירות מאוסף מוזיאון ישראל, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים תשנ"ד,

עמ' 113–139.

תמונה 4) מנורת חנוכה של 'היישוב הישן' עם דימוי של הר הבית. ירושלים, שלהי המאה התשע עשרה (אוסף פרטי, ירושלים)

המנורה המוצבת באדן החלון או לכיוון הרחוב לשם פרסומי ניסא מודיעה קבל עם ועדה על נאמנותם של בעלי החפץ לשליט המקומי.

בעוד המסורות העיטוריות שתוארו לעיל המשיכו לשמש בקהילות השונות גם בעת החדשה, בארץ ישראל של ראשית המאה העשרים חלו שינויים רבים ומשמעותיים בעיצוב מנורת החנוכה. שינויים אלה באו לידי ביטוי בעיקר במנורות החנוכה שנוצרו בבית הספר לאמנות 'בצלאל' בעשורים הראשונים לאחר שנוסד על ידי בוריס שץ בירושלים (ב-1906). שינויים אלה ניכרים בעיקר כאשר משווים מנורות אלה למנורות המסורתיות שנעשו עבור בני היישוב הישן בארץ ישראל בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.¹¹ במנורות אלה כולטים רכיבים מוכרים באמנות העממית של היהודים בארץ ישראל בכלל ובארצות האסלאם בפרט. בין הרכיבים המוכרים מאמנות היישוב הישן נמצא במנורות בודדות את העיטור הסמלי הידוע של הר הבית: הכותל המערבי ומעליו בית המקדש בדמות כיפת הסלע (משמאל), ו'מדרש שלמה' בדמות מסגד אל אקצה (מימין), וביניהם שורת ברושים המסמלים את ארזי הלבנון אשר מהם נבנה מקדש שלמה (תמונה 4). הנה כי כן מוטיבים ארץ ישראליים אלה קושרים ישירות בין המנורה לבין מראה הר הבית, אך אין בהם כל רמז לגבורת המכבים. יתרה מזו, צירופם

11 למבחר מייצג של דוגמאות ראו י' איינהורן, 'חפצי קודש וחול: המוטיבים שבהם, מקורותיהם ותכליתם', י' פישר (עורך), אמנות ואומנות בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים 1979, עמ' 29-39.

למנורות אינו כרוך בהכרח בחנוכה, אלא נעשה במסגרת השימוש הנפוץ במוטיבים אלה בקרב היישוב הישן בשורה ארוכה של חפצים, ובכלל זה אפילו בקופסאות הרחה לטבק.¹² דימויים נפוצים עוד יותר במנורות החנוכה של היישוב הישן אינם קשורים בירושלים, בבית המקדש או בגבורת המכבים. המדובר בסמלי הגנה ומגיה האהובים במרחב המוסלמי, וכל תפקידם הוא להגן על המשתמש בהם, אם בזמן שהמנורה דלקה בבית ואם כששימשה 'מנורת מסע' בעת נסיעת בעליה. כך למשל מופיעה ח'מסה בראש הדופן האחורית של מנורה ארץ ישראלית עשויה פח פליז באוסף איינהורן.¹³ חלקה התחתון של מנורה זו מתקפל ולפיכך קל לטלטל אותה, ובבתי הקיבול שלה ניתן לנעוץ כוסות להדלקה בכל מקום שאליו הגיע בעליה. מנורות אחרות של היישוב הישן, רובן מתקפלות ומיועדות לנוסעים, מקושטות במוטיבים מגיים פופולריים נוספים, כגון דגים (לפריון ולהגנה), עיניים (נגד עין הרע) ומגן דוד, אשר טרם אימוצו בידי התנועה הציונית הופיע בחפצים יהודיים בעיקר בהקשר מגי.¹⁴

סמלים מסורתיים מעין אלה נעלמו באחת ממנורות 'בצלאל'. במקומם נמצא דימויים המשקפים את התחייה הלאומית ואת הערכים של התנועה הציונית. עוד טרם עלייתו ארצה יצר בוריס שץ את פסלו המפורסם 'מתתיהו החשמונאי' (1894), ובו נראה אבי שושלת המכבים כנביא זועם, הדרוך על גופת חייל יווני בעורו מניף

12 על דימוי זה וגלגוליו, ראו פישר (עורך), אמנות ואומנות בארץ-ישראל (שם), עמ' 100; ש' צבר, 'לכחינת השוני ביחס של הספרדים ושל האשכנזים לאמנות חזותית בא"י בשלהי התקופה העות'מאנית', פעמים, 56 (תשנ"ג), עמ' 75-105 (בייחוד עמ' 95-98).

13 ח'מסות מעטרות למשל את מנורות החנוכה האופייניות של בגדד; יתרה מזו, לעתים קרובות מופיע על כף היד הפסוק 'בן פורת יוסף' המוכר אף הוא בהקשר של הגנה מעין הרע בקרב הקהילות בארצות האסלאם. על המנורות הבגדדיות ראו ע' פנחס, 'מנורת חנוכה מבגדאד: אספקלריה ליחסי יהודים-מוסלמים', ש' צבר (עורך), בין יהדות לאסלאם בראי האמנות: דברי הכנס העשרים ושבעה של האגודה לאמנות יהודית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 44-48.

14 ראו הדוגמאות המובאות על ידי איינהורן (לעיל הערה 11) עמ' 29-39. אחת המסקרנות ביניהן מעוטרת במרכזה במגן דוד גדול ומשני צדדיו אישוני עיניים ודמויות מסוגננות של דגים. על פי הכתובת החרוטה בדופן, המנורה שימשה את 'יונה סעדיה המכונה מוריני נבון הי"ו'. לפי השערתו של איינהורן (שם, עמ' 29-33), מדובר בשד"ר בשם זה, אשר היטלטל עם המנורה במסעותיו מטעם כוללות ירושלים וחברון בארצות צפון אפריקה בראשית המאה התשע עשרה. מאחר שידוע על חכם ירושלמי נוסף בעל שם זהה, אשר חי בין השנים 1839-1909 ולא שימש כשד"ר, קשה לבסס דעה זו (סגנון העיטור אינו חד-משמעי מבחינת טווח השנים האפשרי). על השד"ר יונה סעדיה נבון ראו א' יערי, שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע-עשרה, ירושלים תשי"א, עמ' 566-567 ו-605-606. על השד"ר וקרוב משפחתו בעל השם הזהה, ראו מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 453-454.

תמונה 5) מנורת חנוכה עם דמות מתתיהו על פי פסלו של בוריס שץ (על פי תצלום השמור במוזיאון ישראל, ירושלים)

את חרב המרד גבוה מעל לראשו.¹⁵ אמנם מקומו של פסל זה אינו ידוע היום, אך דימויו מופיע ברופן האחורית של מנורת חנוכה שנוצרה ב'בצלאל' עשורים אחדים מאוחר יותר (תמונה 5).¹⁶ במנורות 'בצלאל' המוקדמות נעשה ניסיון לשלב בין המסורות האיקונוגרפיות של העבר לאיראלים החדשים. בטיפוסים הנפוצים, שנעשו על ידי קבוצת שראר (או שרא"ר)¹⁷ במספר רב יחסית של עותקים, רקעו האמנים מוטיבים שהיו מוכרים באמנות היהודית המסורתית, בייחוד ממזרח אירופה, כמו צמד אריות הרלדיים ומנורת שבעת הקנים. לצדם מצויים תבליטים של מטבעות

15 לניתוח היצירה וההקשר הלאומי שלה, ראו 'צלמונה, 100 שנות אמנות ישראלית, ירושלים 2010, עמ' 20-21.

16 נ' שילה-כהן (עורכת), בצלאל של ש"ץ: 1906-1929, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים תשמ"ג, תמונה 19 עמ' 212. במנורת בצלאל נוספת, מעשה ידי אברהם בר-אדון, מגולפת דמות מתתיהו של שץ על רגל המנורה. ראו תצלום ותיאור קצר בנספח לקטלוג הנ"ל: נ' שילה-כהן, בצלאל של ש"ץ: 1906-1929, רשימה קטלוגית של החפצים בתערוכה, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים תשמ"ג, מס' 872 עמ' 76.

17 קבוצת שראר (נכתב גם שרא"ר) הייתה קבוצת בת של 'בצלאל' – קואופרטיב שאיגד אמנים שעבדו בעיקר במתכות (כסף, נחושת, יציקות מקשה, עבודת פיליגרון). השם הורכב מראשי התיבות של שמות המשפחה של מקימי הקואופרטיב ובעליו: יהודה שניאור, שלמה רבינוביץ ומרדכי אוסנוביץ. ראו הפרק נ' שילה-כהן, 'הבעייתיות בזיהוי ובתארוך חפצי "בצלאל"', שילה-כהן (לעיל הערה 16), עמ' 242 והערה 1 בעמ' 266; והשוו ב"ש גולדמן אידה (עורכת), זאב רבן: סימבוליזם עברי, קטלוג תערוכה, מוזיאון תל אביב לאמנות, תל אביב 2001, עמ' 77 והערה 23 בעמ' 197.

תמונה 6) מנורת חנוכה, קבוצת שראר, בצלאל, ירושלים, 1920
לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

עבריים עתיקים אשר נתגלו בחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל (תמונה 6). המטבעות נבחרו בקפידה ומשמעותם הסמלית ברורה: הם נטבעו בתקופת שלטון לאומי יהודי בארץ ישראל, ועליהם מוטבעים סמלים יהודיים מובהקים של שלהי תקופת בית שני. מקום מרכזי במנורות אלה תופסים דימויים של מטבעות עתיקים מתקופת מרד בר כוכבא (132–136 לסה"נ). המוטיבים על גבי המטבעות, ובעיקר מוטיב חזית בית המקדש, כמו גם הכתובות באותיות עבריות עתיקות שהועתקו אף הן על המנורות, מנציחים את שחרור ירושלים ואת הניצחון על הרומאים – אות וסמל לעצמאות ולגבורה יהודית נגד שלטון זר.¹⁸

חיזוק למגמה זו נמצא במנורות אחרות של אמני בית הספר 'צלאל', אשר בהן הועצם המסר של סמלי המטבעות המוקדמים באמצעות דימויים פיגורטיביים העוסקים ישירות במכבים, כגון הכוהן הגדול המעלה אש במנורת המקדש או יהודה ואחיו מטהרים את בית המקדש (תמונה 7).¹⁹ הבחירה בנושאים אלה משקפת אל נכון את השינוי במעמדם של המכבים בתולדות עם ישראל בתקופה של התעוררות הלאומית ביהדות אירופה. בד בבד עם שינוי זה עלה מעמדם של חג החנוכה ושל אתרים מרכזיים הקשורים אליו. לתחייה זו נודעה חשיבות מרכזית דווקא בארץ

18 למטבעות בר כוכבא, לסמלים ולכתובות שעל גבן, ראו י' משורר, אוצר מטבעות היהודים: מימי שלטון פרס ועד מרד בר כוכבא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 125 ואילך.

19 לדוגמאות ראו בראונשטיין (לעיל הערה 1), עמ' 166, 171; 329 (מס' 549). המנורה בתמונה 7 עוצבה ככל הנראה בידי זאב רבן (ראו עליו בהמשך, והשוו גולדמן אידה ולעיל הערה 17, עמ' 78 מס' 82).

תמונה 7) מנורת חנוכה, קבוצת שראר (עיצוב: זאב רבין?), בצלאל, 1920 לערך (אוסף יצחק איינהורן, תל אביב)

ישראל, שבה נמצאים האתרים. ואכן, לאחר דורות רבים של שכחה, התעורר עניין באתר ההיסטורי של מודיעין ונעשו ניסיונות לאתרו, וכן זוהה האתר המכונה 'קברות המכבים'. עבור צעירי ארץ ישראל בראשית המאה העשרים הטיול לקברות המכבים בימי החנוכה היה מקור לגאווה ולהזדהות עם גיבורי עמם בעבר הרחוק.²⁰ מגמה זו שהחלה ב'צלאל' הלכה והתחזקה בדורות הבאים, אך לאו דווקא בעיצוב מנורות חנוכה. ביטויים לה נמצא בגלויות ובכרטיסי ברכה לשנה טובה, בכולים ובתעודות ציוניות, בכרזות ובהומר 'תעמולתי', וכן הלאה.²¹ המנורות שנוצרו בארץ בעשורים שבין סגירת 'צלאל הישן' (1929) לבין קום המדינה מבטאות שתי מגמות קיצוניות: מחד גיסא מנורות פליז פשוטות של יהדות ארץ ישראל המסורתית, שבהן המשיכו להופיע המוטיבים המוכרים מן הגולה או מהיישוב הישן כמו צמדי

20 החלוצים במגמה זו היו תלמידי הגימנסיה הרצליה בתל אביב אשר כבר בדצמבר 1907 (חנוכה תרס"ח), זמן קצר לאחר זיהוי 'קבור אלי-יהוד' שליד הכפר הערבי אלי-מידא (כ"4 ק"מ צפונית למודיעין המודרנית) כאתר קברות המכבים, יצאו לטיול 'למקום מולדת המכבים, למודיעין', שבמסגרתו נכלל לראשונה ביקור בקברים הללו. על פרשה זו ראו מ' ברוג, 'הגימנסיה "הרצליה" מגלה את קברות המכבים 1907-1911: לחקר עיצוב של זיכרון קיבוצי וזהות לאומית', עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 20 (תש"ע), עמ' 169-192, בייחוד עמ' 183.

21 דוגמאות רבות של הפריטים הנזכרים – אך לא מנורות חנוכה – נמצאות בספר שיצא לרגל התערוכה, ר' ארבל, כחול לבן בצבעים: דימויים חזותיים של הציונות 1897-1947, תל אביב תשנ"ז.

תמונה 8) מנורת חנוכה, יהודה לודוויג וולפרט, ירושלים, 1953
לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

האריות או מראי המקומות הקדושים; ומאידך גיסא התפתחה מגמה חדשנית: יוצרים בתחום העיצוב אשר הגיעו לארץ ישראל מאירופה, בעיקר מגרמניה, ביקשו לעצב תשמישי קדושה, כמו גם חפצים רגילים לשימוש יום-יומי, ברוח מגמות העיצוב של הזרמים המובילים בתחום זה בראשית המאה העשרים.²² אחדים מיוצרים אלה, כגון האנס טפיך (Teppich), הקימו בתי מלאכה עצמאיים לייצור כלי כסף וחפצי אמנות זעירה, אך מרבית האחרים נמנו עם ראשי 'המחלקה למתכת' של 'בצלאל החדש' (1955-1935) ועם מוריה.²³ ביניהם ניתן לציין בעיקר את יהודה לודוויג וולפרט (1981-1900) ואת היינץ דוד גומבל (1992-1906).²⁴ היוצרים בקבוצה זו יצאו מהנחה שיש ליצור תשמישי קדושה המתאימים מבחינה עיצובית ליהדות החדשה בארץ ישראל, תשמישי קדושה שיהיו נטולי מוטיבים קישוטיים או בלתי

22 בניגוד לאמנות הציור או הפיסול בארץ ישראל בשנים הללו, תחום העיצוב או 'מלאכת מחשבת' זכה לתשומת לב מועטה של החוקרים בדור הראשון. לשני דיונים חלוציים ראו ק' שורץ, האמנות היהודית החדשה בארץ ישראל, ירושלים 1941, עמ' 135-150; ג' צ'ני, 'מלאכת מחשבת', ב' תמוז (עורך), אמנות ישראל, תל אביב 1963, עמ' 305-319.

23 על המגמות החדשות בעיצוב בבית הספר המתחדש, ראו ג' עפרת, בצלאל החדש 1935-1955, ירושלים 1987.

24 לאחרונה נערכה תערוכה על וולפרט וגומבל ועל תרומתם לתחום היודאיקה בכלל, ראו ש' ויזר-פרגוסון (אוצרת), וולפרט וגומבל: חלוצי הצורפות המודרנית בישראל, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים 2012 (דוגמאות של מנורות בעיצוב וולפרט ראו עמ' 20, 35, 72-73, 81, 87, 88, 89; בעיצוב גומבל – עמ' 16, 100, 111, 121).

פונקציונליים, מוטיבים אשר לדעתם אפיינו את חפצי היודאיקה בגלויות השונות. לפיכך מנורות החנוכה שייצרו הושפעו מרעיונות ומסגנונות עיצוב מודרניסטיים, בעיקר מהבאוהאוס שעל ברכיו חונכו אחדים מהם.²⁵ מנורות החנוכה של וולפרט למשל הדגישו את הקו הנקי והחלק של המנורה ואת האותיות העבריות בטיפוגרפיה חדשה (תמונה 8).²⁶ לטיפוסי מנורות אלו לא התאימו כמובן מוטיבים עממיים של גבורה וניצחונות ברוחו של 'בצלאל הישן'. זאת ועוד, מחירן הגבוה יחסית של המנורות שנעשו בידי צורפים אלה, כמו גם עיצובן המודרני, הרתיעו את צרכני האמנות העממית או 'הקהל הרחב' בארץ. בו בזמן גם הממסד האמנותי 'הגבוה', אשר כבר החל מחפש קשר הדוק יותר בין אמנות 'ילידית' למגמות בין-לאומיות, ושכאופן כללי נרתע ממאפיינים 'יהודיים' בעיצוב המודרני, דחה את הישגיהם של מעצבי 'בצלאל החדש'.²⁷

אחת המנורות יוצאות הדופן מבחינה זו, אשר נוצרה בעשור שלפני קום המדינה, היא מנורת החנוכה של האמן היהודי-האנגלי בנו אלקן (תמונה 9).²⁸ אמנם אלקן לא פעל בישראל, אך מנורת החנוכה שיצר השפיעה על אמני המנורות בארץ, ורבים מהם מכירים את מנורת שבעת הקנים שלו הניצבת ברחבת הכנסת. למנורה זו נודעה השפעה רבה, והיא זכתה לאין-ספור חיקויים באמנות העממית הישראלית.²⁹ מנורת החנוכה של אלקן יצוקה בברונזה, ולה רגל אחת שעליה ניצבת שורת בתי

25 דוגמאות של מנורות נוספות אחדות בסגנון הבאוהאוס שנעשו בארץ בידי הצורפים-המעצבים הבאים (ילידי גרמניה): פרידלנדר, מאייר, יעקבסון, הירשפינגר והרוביץ, נמצאות באוספו של וילי לינדוור, ירושלים. ראו W. Lindwer & H. Pool (eds.), *From Jerusalem with Art, Photography and Love: A Fascinating Journey through the Holy Land with Art, Photography and Souvenirs, 1799–1948. Highlights from the Willy Lindwer Collection*, Amsterdam 2010, pp. 200–202

26 ככל הידוע לי, מנורות חנוכה מטיפוסים אלה הוצגו לראשונה בתערוכה שהתקיימה בחנוכה תשי"א (1950) על אודות תולדותיה של מנורת החנוכה, מנורות החרס התלמודיים ועד ראשית המדינה. ראו גנזא – החוג לאמנות יהודית עממית, תערוכת חנוכיות במוזיאון תל אביב חנוכה תשי"א, תל אביב תשי"א, פריטים מס' 177–185, עמ' 22–23 (מרביתן מעשה ידי וולפרט או תלמידיו, ומנורה אחת היא של החלוצה בתחום הקרמיקה בישראל, חוה סמואל).

27 השוו ויזר-פרגוסון (לעיל הערה 24), עמ' 46. וולפרט החליט לנטוש את עבודתו בארץ, והקים בית מלאכה לתשמישי קדושה מודרניים בניו יורק (שם, עמ' 46–48).

28 עותק של המנורה שמור במוזיאון ספרטוס בשיקגו. לתיאורה ולניתוחה, ראו N.M. Berman *The Art of Hanukkah*, Southport, Conn. 1996, pp. 82–83

29 על תולדותיה ועיצובה של מנורת הכנסת ועל המקום שתפסה בשיח הציוני של ראשית ימי המדינה, ראו א' מישורי, שורו הביטו וראו: איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית, תל אביב תש"ס, עמ' 177–196.

תמונה 9) מנורת חנוכה, בנו אלקן, לונדון, 1950 לערך (שיקגו, מוזיאון ספרטוס)

הנר. הדימוי המרכזי הוא חמש הדמויות ההרואיות של האחים המכבים, מפוסלות בתלת-ממד במבנה פירמידלי קלסי המתנשא מעל שורת כתי הנר. במרכז מתרוממת דמותו של יהודה המכבי, לבוש כלוחם קלסי; לרגלי יהודה כורעים האחים, ממשיכיו לאחר נפילתו: יונתן בדמות כוהן, ושמעון בדמות של הוגה-פילוסוף; בתחתית הפירמידה שוכבים חללי הקרב: אליעזר ויוחנן, אשר נפלו בקרבות החשמונאים. במרכז רגל הבסיס חרוט הפסוק 'מִי־כִמְכָה בְּאֵלֵם יְהוָה' מתוך 'שירת הים' (שמות טו 11), היכול להתקשר עם תשועת האל למכבים, ובו בזמן ראשי התיבות של מילות הפסוק יוצרות את המילה 'מכבי'.

טיפוס המנורה שפיתח אלקן לצד המוטיבים שעל גבי מנורות 'בצלאל הישן', הם שנתנו את הטון והתוו את הדרך להתפתחות מנורות החנוכה של דור המדינה.³⁰ מיד לאחר קום המדינה, ובעיקר במשך שנות החמישים והשישים, חל בארץ פרץ חסר תקדים של יצירה ושיווק בתחום מנורת החנוכה.³¹ פריחה זו לא התרחשה כמובן

30 חיקוי למנורת החנוכה של אלקן נעשה בישראל בשנות החמישים של המאה העשרים, ובמקום הפסוק המקראי נכתב בלוחית במרכז 'חמשת האחים המכבים', אולי כדי להבליט את גבורת המכבים לעומת הנס האלוהי. השוו להלן וראו ח' גרוסמן, "הדליקו נרות חנוכה רבים": לתולדותיה של מנורת החנוכה הישראלית בימי מנדט ובעשורים ראשונים של ימי המדינה, מועד, טז (תשס"ו), עמ' 89-113, בעמ' 102. צילום צבע בעמוד מלא של מנורה זו פותח את הספר A. Ha'Tell & Y. Ben Or, *Lighting the Way to Freedom: Treasured Hanukkah Menorahs of Early Israel*, Jerusalem 2006, p. 8

31 סקירה חלוצית של מנורת החנוכה הישראלית נמצאת במאמר של גרוסמן (שם) עמ' 89-113,

רק בתחום זה, אלא הייתה קשורה קשר הדוק לתחומים אחרים של היצירה העממית היהודית שהגיעו לשיאם באותן שנים, בין שמדובר בגרפיקה עבור 'שנות טובות', בדגלים לשמחת תורה ובקישוטים לסוכה, ובין שמדובר בחפצי מתכת כדוגמת מנורות החנוכה, פמוטים לנרות שבת, כריכות מתכת לסידורים לבר מצווה ועוד. מרביתם של בתי המלאכה, הצורפים, המעצבים, הגרפיקאים ובעלי המקצועות האחרים שעסקו בייצור חפצים אלה, לא הלכו בעקבות אמני 'בצלאל החדש' ודומיהם שהוזכרו לעיל, אלא העדיפו ליצור חפצי נוי ומבחר פריטי יודאיקה שיתאימו לקהל עממי ורחב ויבטאו באחת את האידאליים של המדינה הצעירה בתקופת כור ההיתוך. קהל היעד, יש לציין, היה לא רק היהודים בארץ אלא יהדות העולם, והחפצים נמכרו הן כתשורות ומזכרות לתיירים שהגיעו ארצה הן כתשורות שנשלחו ונמכרו בחוץ לארץ, בעיקר בקרב יהדות ארצות הברית.³²

תעשייה עממית זו, אשר מלכתחילה התרחקה מהמגמות של 'האמנות הגבוהה' ואף ממגמות העיצוב המודרניסטי נוסח 'בצלאל החדש', זכתה לביקורת מצד הממסד האמנותי כבר בשנות התהוותה. במאמר 'מלאכת מחשבת' שנזכר לעיל, הכלול בספר שערך בנימין תמוז, כתב צ'יני בשנת 1963: 'אסכולה זו [המערכת בין העבר להווה] גרמה גם תופעה שלילית של יצירת הפשטות קלוקלות של דוגמות-מקור בסגנון בארוק מובהק'; ובמקום אחר: 'ויחד עם זאת מייצאת המדינה לשוקי-חוץ מוצרים, שתשעים אחוזים מהם עשויים בטעם הקלוקל ביותר'.³³ אף על פי שצ'יני לא נקב בשמות, ברור שהתכוון בעיקר למוצרים של מה שהוא כינה 'תעשיית-התשורות'. ואכן כאמור, בשנות החמישים והשישים פרח תחום זה בארץ, ומעצבים ובתי מלאכה רבים פעלו בתחום ייצור חפצי נוי ויודאיקה ממתכת, כמו מודיס אשקלון (חברת פל-בל) וראובן דייגי, אשר עבדו בדיוק לאור הקווים שעליהם מתח צ'יני ביקורת. נורית כנען-קדר כתבה עבודה חלוצית על אחדים מהמרכזיים שבמעצבים אלה ועל בתי המלאכה שייסדו,³⁴ ורשימה ראשונית של מעצבים רבים אחרים מופיעה בספר

ומבחר עשיר של תמונות, שזיהוין לעתים בעייתי, נמצא בספרם של התל וכן אור (שם).
 32 בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים הוציא משרד התיירות מדריכים אחדים שכותרתם Shopping in Israel (במדריך שברשותי יש עמוד מבווא מאת פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה, המעודד את התיירים לרכוש מוצרים ישראליים). כמו כן הופיעו בשנים אלה קטלוגים כתובים בשפה האנגלית שיוחדו לחפצי הנוי ולמזכרות, ובהם תצלומים לצד רשימות מפורטות של היצרנים ומוצריהם. למשל: *Arts & Crafts from Israel*, Hotel Le Marquis, New York, NY [n.d.]; *Israel – Arts and Crafts*, Tel Aviv: Arts and Crafts Center, Israel Export Institute, [1964]

33 צ'יני, (לעיל הערה 22), עמ' 310 ו-311 בהתאמה.

34 נ' כנען-קדר, ארץ חפץ: אומנות ועיצוב במתכת בשני העשורים הראשונים למדינה מאוסף ויקי בן-ציוני, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב תשס"ו, בייחוד עמ' 11-12.

תמונה 10) מנורת חנוכה, ישראל, שנות השישים של המאה העשרים לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

אלבומי מהודר על אודות מנורות החנוכה הישראליות.³⁵ עם זאת, הרוב המכריע של המנורות שיוצרו בתקופה זו אינו נושא כל כתובת זיהוי (למעט המילים Made in Israel, אם כי אף כתובת זו אינה מופיעה בכל הפריטים). נדרשת עוד עבודה לזיהוי ולמפוי סגנוני סדיר של היצרנים השונים, ובשורות הבאות ברצוני לדון באחדים מהמוטיבים המרכזיים שעיתרו את מנורות החנוכה החדשות ובמשמעות שנלוותה אליהם.

סקירה כללית של חפצי המתכת שייצרו בתי המלאכה לתצרוכת פנימית ולשיווק לחוץ לארץ בשנות החמישים והשישים – רובם ככולם נאספים לא בידי מוזיאונים אלא בידי אספנים פרטיים המשוגעים לדבר, או אף מוצעים למכירה בשווקי פשפשים ובאינטרנט – מגלה מיד שבתחום היודאיקה יש למנורות החנוכה עליונות מוחלטת. סיפור נס חנוכה וגבורת המכבים התאים מאוד, כפי שנראה בהמשך, לאידאליים של המדינה הצעירה. היו אמנים אחדים שייצרו מנורות כסף בעבודת יד, אך רובם המכריע ייצרו מנורות יצוקות שנעשו במספר רב של עותקים. לצד מנורות שבהן מרכז העיטור הוא בדופן האחורית – כפי שהיה מקובל בקהילות רבות בעבר – מנורות ישראליות רבות, אולי אפילו רובן המכריע, מאופיינות בכך שבתי הנר הם חלק מגוף המנורה ומעיטוריה. ייתכן שכך קל היה (וזול!) יותר ליצרנים להגשים את

35 ראו התל וכן אור (לעיל הערה 30), עמ' 117-155. הרשימה מסודרת בסדר אלף-ביתי על פי תעתיק שמות היצרנים/האמנים בלועזית, בצירוף נתונים מזהים נוספים היכולים לשמש נקודת מוצא לתיעוד ולמחקר מקיף יותר.

תמונה 11) זאב רבן, כריכה לאסופת גלויות, הוצאת יעקב בן דב, ירושלים, 1919 (אוסף שלום צבר, ירושלים)

רעיונותיהם בתחום העיצוב. שינוי זה גם גרם לכך שבניגוד למנורות של 'בצלאל' למשל, מנורות אלה לא נועדו לתלייה על הקיר אלא להצבה על שולחן או על אדן החלון. בכל אופן תכונה זו שהלכה והשתלטה על התבנית הבסיסית של המנורות הישראליות הובילה לרעיונות עיצוביים אשר כרכו לעתים קרובות את בתי הנר בתבנית העיצוב הכללית, ולא ראו בהם רכיב נפרד כפי שהיה מקובל במנורות מהעבר. במאות הטיפוסים של המנורות שנוצקו בשנים אלה בולטים סמלים ודימויים מרכזיים אחדים שנבחרו בקפדנות והיטיבו לבטא את הלכי הרוח הלאומיים. אחדים מהסמלים כבר היו ידועים מהעבר, ואחרים נוצקו לראשונה בידי המעצבים על סמך דימויים פופולריים. בין שלל 'הסמלים הדתיים' שנלקחו ישירות ממסורת האמנות היהודית בדורות הקודמים, בעיקר זו של מזרח אירופה, בולטים במנורות הישראליות מוטיבים כמו אריות, כתרי תורה ולוחות הברית (תמונה 10). עם זאת, דרך העמדתם והצגתם של מוטיבים אלה עברה לעתים קרובות שינוי מהותי, והוענקה להם משמעות חדשה. כך למשל האריה 'הגלותי' ששימש באמנות היהודית כפולין כסמל משיחי (על פי ברכת יעקב ליהודה, בראשית מט 9-10), או כסמל לקיום המצוות בגבורה (על פי האמרה הידועה של ר' יהודה בן תימא במשנה, פרקי אבות ה, יח), הופיע בחזונם של המעצבים בני דור המדינה כמוטיב עצמאי המשתלט על מראה המנורה כולה ומסמל כוח ועצמה. כבר בשנת 1919 עיצב אמן 'בצלאל' זאב רבן (1890-1970) עבור שער חוברת 'הגדודים העבריים' של הצלם יעקב בן דב את 'גור אריה יהודה' המשתחרר מכבלי הגלות ומוביל עלמה אלגורית בדמות 'בת ציון' או

תמונה 12) מנורת חנוכה, ישראל, שנות השישים של המאה העשרים לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

'יהודה המשוחררת' לעצמאות לאומית (תמונה 11).³⁶ על אחדות מהמנורות מגולף האריה בדמות 'האריה השואג' של הפסל אברהם מלינקוב בתל חי (1934) – דימוי שהפך בציבוריות הארץ ישראלית בכלל ובאמנות העממית בפרט לאיקונו של גבורה. גם במנורות נוספות אין מדובר בצמד אריות המזנקים זה מול זה בקונפיגורציה סכמתית, אלא, ובניגוד למקובל באמנות המסורתית, מגולף בהן אריה יחיד מלא הוד, שתנוחתו ההרואית מאזכרת דימויים בסמלי מלוכה או אצולה אירופיים. לעתים כל שורת בתי הנר ממוקמת על רעמתו של אריה שואג, ובמקרים אחרים הוא מתנשא בעוז בראש המנורה, כמוביל המרד החשמונאי. במנורות אחרות הוא נושא בכפותיו הקדמיות בגאווה את השמש, ויש מנורות שבהן כל בתי הנר, ובכלל זה גם השמש, נישאים בנפרד מעל ראשיהם של תשעה אריות מלכותיים (תמונה 12).

הדומיננטיות של דמות האריה והמשמעות החדשה שנוצקה בה הובלטה גם כאשר דימוי זה הופיע בקונפיגורציה האהובה והידועה מהעבר. המעצבים ניצלו באופן מקורי את הסכמה המוכרת לשם הבלטת ההבדל בין כפיפות הקומה בגולה לזקיפות הקומה במדינה הצעירה. במנורות ישראליות רבות נראה אכן צמד אריות הרלדיים מזנקים זה מול זה, וביניהם לוחות הברית המוכתרים בכתר גדול – ממש כפי שנראה הדבר בראשי ארונות קודש במזרח אירופה. בעבר סימלה סכמה זו את חשיבות התורה (הכתר מסמל 'כתר תורה'), ויש בה מעין קריאה כי למרות קשיי החיים בגולה על היחיד 'להתגבר כארי' לקיים את ייעודו כיהודי. במנורות

36 י' גרוס (אוצר ועורך), מדברים גלויות מארץ ישראל – י' בן דוב, ירושלים: בית צילום אמנותי, הגדלת תמונות, ערפיליות לפנסי קסם וצילום סינמטוגרפי, הוצאת גלויות, תמונות ואלבומים ממראות א"י, קטלוג תערוכה, מוזיאון בית אורי ורמי נחושטן, אשדות יעקב 2007, עמ' 78; והשוו מישורי (לעיל הערה 29), עמ' 212-213.

תמונה 13) מנורת חנוכה, ישראל, ראשית שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

הישראליות לעומת זאת אותה סכמה חזותית יצרה מסר חדש. כך למשל, על אחת המנורות מטיפוס זה לוחות הברית ניצבים על פן שעליו חרוט הפסוק 'כי מציון תצא תורה' (ישעיהו ב' 3), המעמיד את התחייה הלאומית בארץ ישראל כמקור של כוח רוחני וסמכותי (תמונה 13). במנורות אחרות משנות החמישים והשישים, את מקומם של לוחות הברית תופסת לוחית ובה מנורת שבעת הקנים המוקפת בשני ענפי זית – סמל המדינה שנבחר לא מכבר (בפברואר 1949).³⁷ למען האמת, כבר באחת המנורות המוקדמות ביותר שנוצרה לאחר שהסמל התקבל באופן רשמי הוא מופיע בקונפיגורציה המעידה על המשמעות הרבה ועל הסמליות שהעניקו לו בני התקופה (תמונה 14). מעצבה האנונימי של מנורה זו לא הסתפק בסמל המדינה הניצב במרכז הקומפוזיציה אלא שיבץ אותו בין צמד שופרות ומעליו מופיע סמל הקשור בצה"ל: שילוב של חרב (סמל המלחמה) וענף זית (סמל הכמיהה לשלום).³⁸ מכלול זה של סמלים משובץ כולו בכתר גדול המוחזק בידי צמד אריות הניצבים על כפותיהם האחוריות והנושא את הכתובת 'כתר מלכות' – דהיינו מלכות ישראל

37 לפרטים על התחרות שהכריזה מועצת המדינה הזמנית לעיצוב סמל המדינה, על הסמל שנבחר בסופו של דבר ועל הלכטים וחילוקי הדעות שליוו את תהליך הבחירה, ולניתוח איקונוגרפי וסמלי של הסמל הנבחר אשר עוצב בידי האחים שמיר, ראו מישורי (לעיל הערה 29), עמ' 138-164.

38 שילוב החרב והזית שימש סמל ארגון ההגנה לפני קום המדינה, ולמן קורס הקצינים הראשון של צה"ל שימש סמל של מפקד כיתה. כמו כן, שילוב זה מופיע במרכז הסמל הרשמי של צה"ל.

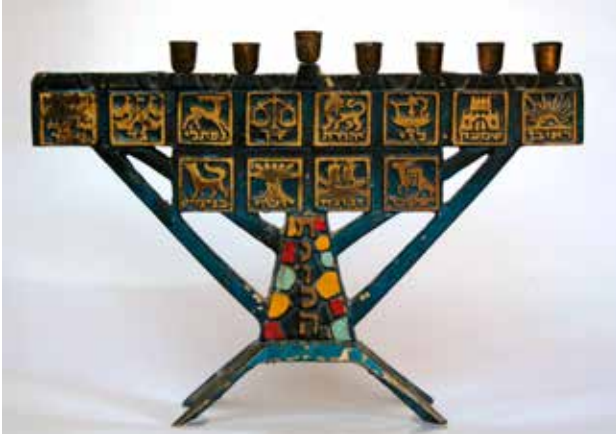

תמונה 14) מנורת חנוכה, ישראל, 1949 לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

שהוקמה בשילוב של כוח צבאי (ראו להלן) ושל תקווה משיחית המסומלת באמצעות השופרות.³⁹ יתרה מזו, סמל המדינה בא בבירור למלא את מקומם של סמלי העמים הזרים ששובצו בעבר במנורות חנוכה וייצגו את הנאמנות לשלטון זר. דימוי המנורה וענפי הזית הפך תוך שנים ספורות לאיקונה מוכרת ואהובה אשר הופיעה על מוצרים רבים בתחומים מגוונים, מכרזות וכולים רשמיים ועד לתוויות ואריזות לבקבוקי יין, לשוקולד ולסבון.⁴⁰ במייטב המסורת של האמנות העממית, נוח היה למעצבי המנורות לעשות שימוש בדימויים מוכרים ואהובים, אם כי שילוב כל הסמלים בשנים שלאחר קום המדינה הוא מקורי, ולא היה אפשרי קודם לכן. בכך יצרו המעצבים מבנה חדש של דימויים וסמלים שבו קל למתבונן בן הקבוצה לזהות את הקשר עם העבר ובו בזמן להתפעם מרוח ההמשכיות והעכשוויות שמקבץ סמלים זה טומן בחובו. הדברים הללו נכונים במידה רבה גם לגבי סמלים ומוטיבים אחרים שעלו בתקופה זו והפכו למרכזיים על גבי מנורות החנוכה, גם אם היו בעבר נפוצים פחות. כאלה הם למשל סמלי 12 שבטי ישראל – לכאורה נושא קדום ביותר, שהרי המדרש מבסס את מראה הסמלים על פסוקי התורה, ובעיקר על ברכת יעקב

39 השו"ש' צבר, 'השופר בעת החדשה', פ' וקוסבוויץ (עורך), שופרא דשופרא: השופר כעד להיסטוריה, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארצות המקרא, ירושלים 2011, עמ' 17 ותמונה בעמ' 15 בצד הלועזי. בקטלוג תמונות נוספות של חפצים ישראליים שבהם דימויים של שופר הקשורים לתחיית מדינת ישראל.

40 דוגמאות ודין קצר מופיעים בקטלוג התערוכה: 'ישראל (עורכת ראשית), ד' רקח-ג'ברה (אוצרת), לאור המנורה: גלגולו של סמל, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים 1998.

תמונה 15) מנורת חנוכה, ישראל, שנות החמישים של המאה העשרים לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

לבניו.⁴¹ אולם למען האמת, סמלי כל 12 השבטים אינם מופיעים באמנות היהודית טרם המאה השבע עשרה, וגם אז רק באופן מצומצם ובאמנות של קהילה מרכזית אחת בלבד – איטליה.⁴² סמלי השבטים זכו לפריחה בתרבות החזותית היהודית בעצם רק בעת החדשה, ופריחתם קשורה ככל הנראה לאתוס הציוני של כינוס שבטי ישראל בארץ ישראל. ואכן, מראשית המאה העשרים ואילך עולה בהתמדה מספר היצירות בארץ ובחוץ לארץ שבהם נעשה שימוש בסימבוליקה זו.⁴³ התפוצה של סמלים אלה עוד לפני קום המדינה, ורעיון קיבוץ הגלויות שסימלו, קסמו אל נכון למעצבי מנורות החנוכה הישראליות ברור הראשון של המדינה – תקופת העליות

41 למשל, מדרש במדבר רבה ב, ו-ז (השוו ל' גינצבורג, אגדות היהודים² [מהדורה מורחבת], ד: משה במדבר, תרגום מ' הכהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 133).

42 המדובר בטיפוס פופולרי של כתובה מצוירת שהתפתח במחצית השנייה של המאה השבע עשרה בצפון איטליה. ראו S. Sabar, 'The Harmony of the Cosmos: The Image of the Ideal Jewish World according to Venetian "Kettubah" Illuminators'. M. Perani (ed.), *I beni culturali ebraici in Italia: Situazione attuale, problemi, prospettive e progetti per il futuro*, Ravenna 2003, pp. 195–215

43 ככל הנראה המונומנט הראשון שבו מצוירים סמלי השבטים בארץ ישראל הוא בית הכנסת 'עדס' בירושלים, שקירותיו קושטו בידי אמן 'בצלאל' יעקב שטרק. על מונומנט זה ראו נ' שלו-כליפא, 'ציון שבחלביה: דימויים ציוניים ונופי הארץ בבית הכנסת החלבי שבשכונת נחלת ציון', י' הראל, י"ט עסיס ומ' פרנקל (עורכים), אר"ץ ומלוואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 257–264.

תמונה 16) מנורת חנוכה, ישראל, שנות החמישים של המאה העשרים לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

הגדולות – והם הציגו אותם על פני מנורות חנוכה, לראשונה בתולדותיו של חפץ זה (תמונה 15). לא כאן המקום להיכנס לאיקונוגרפיה של סמלי השבטים על גבי המנורות, ודי אם נציין שבבחירת המוטיבים אין המשכיות ישירה או הסתמכות על הדימויים שהופיעו באמנות היהודית המסורתית של המאות הקודמות.⁴⁴ הקשר לסמלים שמקורם בטקסט ולא בתמונה, אך הפכו לאיקונו מרכזית ומשמעותית על גבי מנורות החנוכה הישראליות, בולט במיוחד בהקשר של הדימוי של כד – מוטיב חדש בעולם האמנות של מנורת החנוכה. עשרות רבות של מנורות משנות החמישים ואילך מעוטרות בכדים. לעתים זהו כד גדול המשתלט על הדופן האחורית או עומד בבסיס מנורה יצוקה (תמונה 16), ולעתים זו שורה של שמונה או תשעה כדים הנושאים את בתי הנר. בטיפוס נפוץ במיוחד אשר עיצב איש 'פליבל', מוריס אשקלון (ובעקבותיו יצרנים אחרים), צורף ל'ערכת' המנורה כד גדול נפרד בצבע אחיד של פטינה ירוקה כדי לשוות לו מראה עתיק (תמונה 17). למרות מראהו העיטורי, נועד לכד בדגם זה תפקיד, סמלי בדרך כלל, של יציקת שמן לבזיכי המנורה. בעיצוב זה מראשית שנות החמישים, שהוא כנראה המוקדם להכללת כד שמן במנורת חנוכה, יש משום תירוצ מתאים לענייני החג: פך השמן שממנו נעשה הנס. ואכן בפולקלור של הילדים ובשירי התקופה הודגש מוטיב נס חנוכה באמצעות כד דווקא. כך למשל בשירים הפופולרי של אהרן אשמן (מילים)

44 סוגיית הסמלים המופיעים על דגלי השבטים והתגלגלותם החזותית באמנות היהודית (והנוצרית!) ראויה למחקר בפני עצמו, ואני מקווה לשוב לנושא זה בעתיד.

תמונה 17) מנורת חנוכה, תוצרת 'פל-בל' (עיצוב: מוריס אשקלון),
ישראל, 1950 לערך (אוסף זאב זוליג, כפר סבא)

ויוראל ולבה (לחזן): 'כַּד קָטָן, כַּד קָטָן, / שְׁמוֹנֵה יָמִים שְׁמֹנוּ נִתֵן. / כָּל הָעַם הַתְּפִלָּא,
/ מֵאֲלֵיו הוּא מֵתְמַלָּא. // כָּל הָעַם אֶז הַתְּפִנָּס / וְהַכְרִיז: אֶךְ, זְהוּ נִסִּי! / אֱלֹהֵי כַּד זֶה
נִשְׂאָר / מִקְדָּשֵׁנוּ לֹא הוּאָר.⁴⁵

יש לציין כי דימוי הכד וכדים תלת-ממדיים לשימוש דקורטיבי, בין שמעשה מתכת, קרמיקה או חומרים אחרים, נפוצו בחפצי נוי אחרים בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה גם ללא קשר למנורות חנוכה. הם עוצבו במגוון רחב של דגמים, מחיקוי של כדים ואמפורות (קנקנים) בעלי ידית אחת או שתיים בסגנון קלטי ועד לכדים מוארכים ובעלי ידיות גאומטריות בסגנון מודרני. לדעתה של נורית כנען-קדר, שעמדה על מוטיב זה בתעשיית חפצי המתכת הישראלים 'כדי הנחשת חסרי הנפח [...] ביקשו [...] לבטא הוויה כללית יותר של ישראל החדשה ולשקף את מגמות העיצוב שעמדו לנגד עיני האומנים; אלה אינם כלים המשקפים מגמות "חושניות" או בעלות זיקה פסיכולוגית, אלא כלים העומדים בזיקה למגמות אידיאיות וצורניות של תקופתם [...]'.⁴⁶ ואכן, דימוי הכד רווח גם באמנות הישראלית 'הגבוהה' של התקופה בהקשרים וממניעים אחרים לגמרי,⁴⁷ אם כי יש לעתים הקבלות

45 למהדורה מוקדמת של השיר, ראו: מ' גורלי [ברונזפוט] וד' סמבורסקי (עורכים), ספר שירים ומנגינות: לגני ילדים ולבתי הספר, ירושלים תש"ח, עמ' 29.

46 כנען-קדר (לעיל הערה 34), עמ' 29.

47 ג' עפרת, 'כד הארוס וכד האפר', הנ"ל, בהקשר מקומי, תל אביב 2004, עמ' 252-258.

תמונה 18) מנורת חנוכה, עיצוב: יוסף ולרשטיינר, ישראל, ראשית שנות החמישים של המאה העשרים (על פי Lighting the Way to Freedom)

צורניות-חיצונית בשני תחומי היצירה הללו, וכן יש לעתים עדות לתפוצה ולעניין במוטיב זה בשכבות שונות של הציבור בארץ.

מעבר למגמות העיצוב והאסתטיקה הדומיננטיות של הכד במנורות של שנות החמישים והשישים, הכללתו בעצם מפתיעה, שהרי, כפי שצוין לעיל, סיפור נס פך השמן הובא על ידי חז"ל על מנת להבליט את הנס האלוהי על פני הניצחון הצבאי של המכבים. בהקשר זה ניתן אף לצטט את השורות המפורסמת מתוך שירם של אהרן זאב (מילים) ומרדכי זעירא (לחן) 'אנו נושאים לפידים': 'גַס לֹא קָרָה לָנוּ / פֶּךְ שֶׁמֶן לֹא מְצָאנוּ'.⁴⁸ מעצבי המנורות לא הזניחו את גבורת המכבים (להלן) אך הבלטת כד השמן כסמל עיצובי ואמוני לא עמדה לדעתם בסתירה לגבורה זו, והיו ביניהם אף אשר הציעו דרכי עיצוב מעניינות לקשירת כל הקצוות באופן בהיר ופשוט. באחת המנורות החשובות בסוגה זו, אשר עוצבה בידי האמן יוסף ולרשטיינר בראשית שנות החמישים, מופיע במרכז הדופן האחורית כד מוזהב בעל שתי ידידות ומשני צדדיו ענפי זית (תמונה 18).⁴⁹ לכאורה, המשמעות פשוטה ומידית – פך

48 לפי ציפי פליישר ('אהרן זאב ואברהם שלונסקי – בלחן ובשיר', עיונים בספרות ילדים, 12 [תשס"ב], עמ' 157-164), 'זאב וזעירא יצרו את השיר בחנוכה 1936 למען ילדי בית החינוך בת"א... ובאותה השנה הוחג החג בתהלוכת לפידים שקיימו הילדים. הם צעדו ברחובות ת"א הקטנה ובידיהם לפידים' (שם, עמ' 162-163).

49 במקרה יוצא דופן זה יש תיעוד גם של המתווה לעיצוב, אשר נעשה בידי אחיו של יוסף, יהודה ולרשטיינר. ראו תמונה של המנורה ורישום העיצוב אצל התל וכן אור (לעיל הערה 30), עמ' 130-131.

תמונה 19) מטבע '10 פרוטה' עם כד בעל שתי ידידות (על פי מטבע בר כוכבא), הונפק לראשונה ב-4 בינואר 1950 (אוסף שלום צבר, ירושלים)

השמן עצמו וענפי הזית שמהם הופק השמן להדלקת המנורה. ייתכן שההשראה החזותית הישירה לדגם באה מהדימוי על צדו הקדמי של מטבע עשר פרוטות שהונפק לראשונה בינואר 1950 (תמונה 19).⁵⁰ עם זאת הקונפיגורציה במנורה של ולרשטיינר מאזכרת בו בזמן ואולי במידה רבה יותר את סמל המדינה, וכדי שהצופה לא יטעה בכוונותיו הוסיף האמן בגדול את המילים 'מדינת ישראל', ואילו בתחתית המנורה מופיעה כתובת נוספת: 'נס גדול היה פה'. לפיכך ברור כי בעיני המעצב של מנורת חנוכה זו נס פך השמן של חנוכה אינו סותר אלא אף מקביל לנס הקמת המדינה. יש לציין כי אין מדובר ברעיון של אמן יחיד, אלא הרעיון מובע בדרכים דומות גם על גבי מנורות אחרות.⁵¹ יתרה מזו, אפילו במנורה שעוצבה בידי חברת 'תמר' עבור הרבנות הצבאית מופיע מוטיב זה, ועל הכד המוקף בענפי זית מופיע סמל צבא ההגנה לישראל – דהיינו הנס מזוהה עם הצבא כפי שנראה גם בהמשך (תמונה 20). דרך הביניים שמצאו מעצבי המנורות, בין האתוס הציוני של העצמה הצבאית והאידיאלים של ההגמוניה לבין סנטימנטים מסורתיים והרקע הדתי של החג, באה לידי ביטוי בתחום נוסף של סמלים שזכה לתפוצה רבה במנורות של דור המדינה: מראות של המקומות הקדושים. אם בעבר מנורות חנוכה בתפוצות הצייגו מבנה ארכיטקטוני מקומי שנועד לסמל את בית המקדש, כעת נפתחה הדרך לשלב דימויים המבוססים על מראות המקומות המקודשים כפי שהם או שרידיהם נראו במציאות.

50 יש לציין שההשראה לעיצוב מטבע זה באה ממטבע בר כוכבא. ראו בנק ישראל, השטרות והמטבעות של ישראל, בעריכת ש' אביעזר, קטלוג, בנק ישראל, ירושלים תש"ן, פריט מ 10, עמ' 48. והשוו משורר (לעיל הערה 18), עמ' 129. משורר מציין שייתכן שהאמפורה על מטבע בר כוכבא מסמלת את כלי הקיבול שממנו נוצק שמן במנורת המקדש – מוטיב שכמובן מעצים את ההקשר של הדימוי על מנורות החנוכה הישראליות.

51 כך למשל, יש מנורות רבות שבהן הכד המוקף בענפי זית הוא הסמל המרכזי, ועל הכד חרוטה התווית 'ישראל'.

תמונה 20) מנורת חנוכה, הרבנות הצבאית הראשית, ישראל, שלהי שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

זאת ועוד, אם בקרב היישוב הישן בארץ ישראל בית המקדש דמה למבנה מוסלמי, הרי כעת מראה המבנים השתנה. על מנורות אחדות הופיעו מדליונים קטנים עם מראות הקשורים בערי ישראל הנבנות, ובאחד המדליונים אף מופיעה מפת הארץ (תמונה 21). בין האתרים המודרניים נמצא בעיקר מבנים בירושלים כמו היכל שלמה – בניין הרבנות הראשית (נחנך ב־1958), ואף את משכן הכנסת החדש (נחנך ב־1966).⁵² אך מרכזיים הרבה יותר הם אתרים מקודשים מן העבר הקשורים לירושלים ולסביבתה: הכותל המערבי, קבר רחל ומגדל דוד (תמונה 22). עוד לפני מלחמת ששת הימים נפוצו דימוייהם במנורות חנוכה, כמו גם במזכרות ובחפצי נוי עממיים רבים אחרים, תוך כרי תקווה שהובעה במפורש בכרטיסי ברכה לראש השנה 'שנת שחרור קדשינו'. על גבי אחת המנורות משנות החמישים נמצא מגדל דוד, סמל לעוז וגבורה, מוקף בפסוק: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' (תהלים קלז 5). מאליו הובן באותן השנים המסר שאין להזניח את המקומות הקדושים, ושכמו המכבים בשעתם יש לעשות למען שחרורם מעול שלטון זר.

רעיונות הגאולה של המקומות הקדושים והמסר הטמון בעצמתו הצבאית של חג החנוכה הובילו לפרץ של דימויים אשר השילו מעליהם רמזות מעודנות והעלו על נס את הקשר בין גבורת העבר להווה. זאב רבן, אמן 'בצלאל' הוותיק, יצר מתווה למנורה מסוג זה שנוצקה בידי 'פל'בל' בפליז כבר בראשית שנות החמישים (1950)

52 ראו דוגמאות אצל התל וכן אור (לעיל הערה 30), עמ' 29, 64, 65, 66.

תמונה 21) מנורת חנוכה עם מדליונים של ערי הארץ, מפת הארץ, ומקומות קדושים, 'פאר', ישראל, שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

תמונה 22) מנורת חנוכה עם מגדל דוד והכותל המערבי, ישראל, שלהי שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

לערך; תמונה 23).⁵³ מדובר במנורה נמוכה, שהעיתורים עליה מרוכזים בשני צדדיה של לוחית מלבנית, המשובצת בין צמד עמודים מתחת לשורת בתי הנר. בצדה האחד מחולקת הלוחית לשלושה מלבנים (טריפטיכון) שבהם דימויים מהעבר החשמונאי: במרכז – מתתיהו מעלה אור במנורת בית המקדש, ובצדדים – קרב המכבים נגד

53 ראו גולדמן אידה (לעיל הערה 17), עמ' 180, 183.

תמונה 23) מנורת החנוכה, עיצוב: זאב רבן, פל-בל, ישראל, 1950
לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

היוונים (משמאל) וגבורתו של אלעזר בדקרו את פיל אנטיוכוס (מימין). בצד השני, שגם הוא עמוס דמויות ומוטיבים, נמצא במרכז ובהקבלה למנורת המקדש את סמל המדינה; בגבו של הסמל מתנוסס סרט שבו חרוטים מימין סמל "ל ומתחתיו חייל צה"ל, ומשמאל מגן דוד ומתחתיו נערה חלוצה האוחזת במגל; ברקע נראים משמאל בנייני המוסדות הלאומיים בירושלים, ומימין ככל הנראה בנייני האומה.⁵⁴ ברישום המקורי של רבן לסצנה זו הוסיף האמן קטעים מרכזיים ממגילת העצמאות. בכך יצר רבן הקבלה מלאה, חדה ובהירה בין מרד המכבים וניצחונם לבין הקמת מדינת ישראל, כאשר המוטיב המקשר בין האירועים הוא מנורת בית המקדש המכבית, היא מנורת החנוכה המקורית, היא הבסיס לדמות המנורה שבסמל המדינה.

אף על פי שרבן לא זכה לאהדת הממסד בכלל ולאהדת הממסד האמנותי בפרט בשנים המדוברות,⁵⁵ האמנים העממיים בתחומים שונים ובהם מעצבי מנורות החנוכה

54 לדעתה של גולדמן אידה (שם, עמ' 183), מדובר בבנייני האוניברסיטה העברית (דהיינו בהר הצופים). אך אין בניין שחזותו זהה למבנה המתואר; כמו כן קשה להניח שמקום כמו מובלעת הר הצופים ישמש לרבן מקור לגאווה ולדימוי מתאים לעצמאות ישראל. לדעתם של התל וכן אור (לעיל הערה 30, עמ' 36), מדובר בדימויים של 'modern and ancient Jerusalem'. בהנחה שהמוסדות הלאומיים מייצגים את ירושלים החדשה, לא ברור איזה בניין מתאים לדימוי בעיר העתיקה. אפשרות אחרת היא בית האופרה בתל אביב, שבו שכנה הכנסת בראשיתה טרם המעבר לירושלים, אך גם במקרה זה הדמיון לתצלום של הבניין מראשית שנות החמישים אינו ודאי ומלא.

55 גולדמן אידה (שם), עמ' 178.

תמונה 24) מנורת חנוכה, ישראל, שלהי שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

אימצו בשמחה רבה, במישרין או בעקיפין, מוטיבים וקומפוזיציות שהוא פיתח. במנורות של שנות החמישים הולכים ומתרכבים הדימויים של נושאים מהעבר הרחוק: דמויות מקראיות נבחרות,⁵⁶ וכן ובראש ובראשונה – החשמונאים. בתי המלאכה המובילים התמסרו רובם ככולם לנושא זה ועיצבו את גיבורי העבר, איש על פי סגנונו וטעמו, אך בהשפעות בולטות זה על זה. לעתים קרובות הדימוי הוא של לוחם חשמונאי בודד, וכאשר הוא מזוהה בשם הריהו שלא במפתיע יהודה המכבי. הגיבור החשמונאי מוצג בדרך כלל כשהוא מזוקן, לבוש בטוניקה צבאית או בשריון בנוסח רומא הקדומה, בידיו הוא אוחז חרב או חנית (לעתים לפיד) ומגן שעליו חרוט באופן אנכרוניסטי מגן דוד. לעתים הגיבור החשמונאי רוכב על מעין מרכבת מלחמה רומית רתומה לסוסים (תמונה 24), אשר במקרים אחדים נדמה כי ההשראה לעיצובה באה מסרטו הפופולרי של ויליאם ויילר 'בן חור' (1959). נוסף על מגן דוד נמצא לעתים שייבוץ של מטבע דמוי מטבע יהודי עתיק, ובמנורה אחת מעל גיבור העבר מופיעים תווים דמויי אותיות עבריות עתיקות שצירופן חסר משמעות

56 הדמויות המקראיות הנפוצות ביותר הן של המרגלים האוחזים באשכול ענבים. למען האמת, נושא זה מוכר ממנורות חנוכה של העבר (בעיקר מהולנד של המאה השמונה עשרה), אך במנורות הישראליות המשמעות היא בדרך כלל של פוריותה ופריחתה של ארץ ישראל. דמות אחרת המופיעה לעתים היא של משה האוחז את הלוחות, ובמקרה אחד הדמות היא בהשראה ישירה של פסלו המפורסם של מיכלאנג'לו. ראו דוגמאות: התל וכן אור (לעיל הערה 30), עמ' 6, 33, 38, 84, 219.

תמונה 25) מנורת חנוכה עם יהודה המכבי, על פי עיצוב של פרדריק קורמיס (לונדון, 1950), ישראל, שנות החמישים של המאה העשרים לערך (אוסף שלום צבר, ירושלים)

(תמונה 25).⁵⁷ דימויים אלה מועצמים במנורות אחרות שבהן שורת לוחמים מכבים נושאים את כלי נשקם בסך, ואוחזים ביד אחת את בית הנר או שהוא ניצב מעל ראשם; לעתים הלוחם המרכזי מביניהם אוחז כד שמן, ולעתים תשעת הלוחמים צועדים בסך לכיוון שערי ירושלים המשוחררת. במנורות רבות, בייחוד מתוצרת 'דייג' ו'רות', מופיעים דימויים המאזכרים 'הלון מסכית' (ויטראז') או פסיפס צבעוני, ובהם הלוחמים המכבים נראים במצבים שונים: בסצנות קרב, נחים ליד קבר רחל, יוצקים שמן מכד ובמצבים דומים אחרים (תמונה 26).

לצד הדימויים המקראיים והצבאיים מהעבר נפוצו במקביל דימויים של דמויות מההווה: חלוצים, ילדים, מתפללים, אך ובעיקר חיילים ודימויים הקשורים בצבא ובלוחמה – נושא לאומי חדש בתולדותיה הארוכים של מנורת החנוכה.⁵⁸ מאחר שחנוכה וגבורת המכבים היו חלק מרכזי מחינוכו של הילד הישראלי בדור המדינה, אפשר היה לצפות שהופעת ילדים על מנורות חנוכה תהיה תופעה נפוצה, כפי שהיא נפוצה למשל בחומרים אחרים שנעשו עבור ילדים לכבוד החג. אולם מתברר כי

57 הדימוי מושפע ממנורה שעוצבה על ידי הפסל היהודי-האנגלי (יליד גרמניה) פרדריק קורמיס (Frederick [Fred] Kormis, 1897-1986), ויוצרה בלונדון בשנת 1950 (עותק במוזיאון היהודי, ניו יורק); לצילומה ראו בראונשטיין (לעיל הערה 1), עמ' 153. בעיצוב של קורמיס כתובות המלים 'יהודה מכבי' באותיות עבריות רגילות.

58 במקרה יוצא דופן שנזכר לעיל (רהיינו, המנורה העממית שעליה מגולפים שמותיהם של קיסרי האימפריה הרומית הקדושה) עוצבה מנורת חנוכה מקסדה צבאית. אולם במקרה זה השימוש בקסדה הוא משני בעיקרו, ומדובר בראש ובראשונה במחזור של מתכת מעוטרת.

תמונה 26) מנורת חנוכה עם חיילים מכבים, 'רות', שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

רק מעט מנורות מציגות ילדים, ולא דווקא ילדים 'חילונים'.⁵⁹ כך למשל באחת המנורות נמצא ילדים חובשי כיפות מדליקים נרות במנורה דמוית מנורת המקדש שבקשת טיטוס (תמונה 27). ייתכן שהסיבה למיעוט דמויות הילדים אינה עניין של 'הזנחה' אלא פשוט משום שיוצרו עבורם מנורות מיוחדות, קטנות יותר, שבהן אפשר להדליק את הנרות הדקיקים, כמאמר שיר הילדים 'נר לי דקיק', פרי עטם של לוי קיפניס (מילים) ודניאל סמבורסקי (לחן). כמו כן, על מנורות אלו ודומיהן נמצאו הסמלים שהזכרנו אשר לאורם נתחנכו הילדים, וכן דימויי החיילים – דגם החיקוי לילדים. על מנורה קטנה וצבעונית אחת מראשית שנות השישים שנועדה כנראה לילדים, נמצא למשל חייל וחיילת שכל אחד מהם אוחז ביד אחת את דגל המדינה וביד השנייה רובה (תמונה 28), ואילו במנורה פופולרית אחרת הדימוי המרכזי הוא של חייל יחיד, האוחז בימינו ברובה ובשמאלו בתורן שעליו מתנפנף 'דגל חנוכה' בדמות דגל ישראל.⁶⁰ במנורות אחרות דמות החייל ניצבת מול דמות חלוץ. באחת המנורות שיוצרו לשנת העשור למדינה נראים חייל ורובה על שכמו מימין וחלוץ ומעדר על שכמו משמאל; שניהם תומכים בסמל המדינה הניצב ביניהם,

59 הדבר בולט בהשוואה למשל לדגלי שמחת תורה משנים אלה, שבהם מופיעות תמונות רבות של ילדים ישראלים בלבוש ובמראה אופייניים. למבחר עשיר של תצלומי דגלים מהארץ ולמאמרים אחרים הדנים בהם, ראו נ' בהרוזי-ברעזו (אוצרת), הדגלים של שמחת תורה: מן האמנות היהודית העממית לתרבות העברית-ישראלית, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב תשע"ב.

60 כמה וריאציות של טיפוס זה ידועות. ראו התל וכן אור (לעיל הערה 30), עמ' 54.

תמונה 27) מנורת חנוכה עם ילדים המדליקים את מנורת המקדש, 'תמר', ישראל, שנות השישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

תמונה 28) מנורת חנוכה עם חייל, חיילת ודגל המדינה, ישראל, שלהי שנות החמישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

ומעליו השמש (תמונה 29). המסר המידי והברור הוא שהחייל והחלוץ הם בוני המדינה ומשחרריה, ממש כמו המכבים בשעתם. הדבר מובע בצורה מפורשת יותר בדימויים ובאיחולים על כרטיסי ברכה לראש השנה כדוגמת הכרטיס המראה את חיילי צה"ל בשעת קרב. מימין מתתיהו נושא את לפיד המרד, והברכה היא: 'שנת

תמונה 29) מנורת חנוכה לעשור למדינת ישראל (1958) עם חייל וחלוץ, ישראל (מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב)

תמונה 30) מנורת חנוכה עם גיבורי העבר וההווה הצועדים לקראת מגדל דוד, 'אופנהיים', ישראל, ראשית שנות השישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

נצחון לגבורי ישראל ניני המכבים'.⁶¹ ואכן, באחת המנורות של אופנהיים נראים

61 לכרטיס זה ולדוגמאות נוספות של כרטיסי שנה טובה עם דימויים המקשרים בין המכבים לצה"ל, ראו ח' גרוסמן, "יהודה המכבי מתגייס לצה"ל": דמות יהודה המכבי וביטוייה החזותיים באמנות השימושית, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כב (תשס"ג), 142-123, ביחוד עמ' 139-138 (וראו שם על הדימויים במנורות חנוכה, עמ' 137-138); ש' צבר,

תמונה 31) מנורת חנוכה עם הכותל המשוחרר, ישראל, סוף שנות השישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

תמונה 32) מנורת חנוכה מקת רובה, ישראל, ראשית שנות השבעים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

צועדים בסך בני דור המכבים: יהודה, כוהן מוביל שה, זקן וחקלאי קרום, ומולם בצד השני ובהקבלה – חייל צה"ל, רב נושא ספר תורה, חיילת או אישה צעירה

'מאה שנות כרטיסי "שנה טובה": לתולדותיו של המנהג והתפתחותו האמנותית', מ' צור (עורך), בשנה הבאה: שנות טובות מן הקיבוץ, גבעת חביבה תשס"ב, עמ' 9-44, בייחוד עמ' 32.

תמונה 33) מנורת חנוכה בצורת מטוס קרב, ישראל, שלהישנות השישים של המאה העשרים (אוסף שלום צבר, ירושלים)

וילד, וחלוץ במכנסיים קצרים (תמונה 30). כל הדמויות נושאות לפידים שבראשיהם בתי הנר, והם כולם צועדים לכיוון מגדל דוד – סמל לעוז ולחזוק. הקישור של חנוכה ומנורת החנוכה עם צבאיות וגאווה לאומית התעצם עוד לפני מלחמת ששת הימים, אך בעיקר לאחריה. הכותל המערבי שהופיע כמחוז כיסופים בשנים הקודמות תפס כעת מקום מרכזי בדופן האחורית של מנורות אחרות אשר תיארו חיילים או מתפללים ליד הכותל המשוחרר. מנורה אחת המתארת מתפללים אף נושאת את הכתובת: '7.6.1967 – יום שחרור בית קדשנו' (תמונה 31).⁶² זהות זו בין חנוכה לצבאיות קיבלה תנופה בסוגה נוספת של מנורות אשר נוצרו בהקשר צבאי ממש. אמנם השימוש בתרמילי פגזים ובכדורים ליצירת חפצי נוי ידוע כבר מדור 'בצלאל' ואילך, אך בתקופה זו הלך וגדל ללא ספק ייצור מספר מנורות חנוכה מחומרים צבאיים.⁶³ המדובר לא רק במנורות עשויות מתרמילי כדורים, שהיו אכן פופולריות ביותר, אלא גם במנורות העשויות מקתות של רובים, אשר לאחר שיצאו מכלל שימוש הוסבו לגוף מנורת חנוכה ועליהם שובצו בתי הנר (תמונה

62 ומסימני הזמן כדאי לציין שנוסף על הכתובת העברית יש כתובת באנגלית בצד האחורי הנושא אותה תמונה: 'Jerusalem – The Wailing Wall 1967'.

63 בלועזית ידועה סוגה זו בשם Trench art – דהיינו חפצים דקורטיביים שנוצרו בדרך כלל על ידי חיילים בזמן הלחימה, או חפצי נוי שנעשו בידי אסירי מלחמה ואזרחים בהקשר של צבא ומלחמה או לאחריה. 'אמנות החפירות' מתקשרת בעיקר עם מלחמת החפירות של מלחמת העולם הראשונה, אך ידועה גם בתקופות קודמות ונפוצה גם לאחר המלחמה העולמית. ראו J.A. Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, Davis, CA 2004.

32). לעתים נחרט על הקת המספר האישי הצבאי של בעליה ולעתים שובץ בה סמל צה"ל או אות מערכה המציין השתתפות במלחמה (בתמונה 32 זהו אות מלחמת יום הכיפורים). כמו כן, בסדנאות רכב של הצבא נעשו מנורות חנוכה משאריות מתכת שהולחמו זו לזו באופן יצירתי, לעתים בדמות כלי עבודה צבאיים ואף בדמות כלי רכב צבאיים, ובכלל זה מטוסי קרב (תמונה 33).

ניתן לומר כי בכך הושלם המעגל שפתחנו בו: ניצחונות המכבים הביאו בעת העתיקה לייסודו של חג חדש, חג החנוכה. שחרור הארץ וירושלים מעול זרים וחנוכת בית המקדש – אירועים שהושגו בזכות מרי ולוחמה בנשק, הדהדו בזיכרון הלאומי כאשר נחוג החג בדורות הראשונים לייסודו. אולם בתקופת חז"ל הדגש הוסט לנס כסיבה המרכזית לחגיגת החג. מסורת חז"ל הפכה למרכזית בכל קהילות ישראל במשך מאות בשנים, והשפיעה במידה רבה על עיצוב מנורת החנוכה ועל התפתחותה במשך דורות רבים. השינוי במגמה זו החל בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, כאשר האידאולוגיה של התנועה הציונית העניקה משמעות חדשה לחג החנוכה ולסיפור גבורת המכבים. הקריאה למרד, קרבות החשמונאים, טיהור המקדש, ודמויות כמו מתתיהו ויהודה המכבי הפכו באחת למרכזיות. במדינת ישראל של שנות החמישים עד ראשית שנות השבעים הגיעה התפתחות זו לשיא, כאשר לצד גבורת המכבים שימשה מנורת החנוכה ככלי ביטוי לגבורת ניני המכבים, הלא הם החיילים והחלוצים בוני המדינה הצעירה. ניתן לומר בוודאות שיותר מכל חפץ יהודי מסורתי אחר הפכה מנורת החנוכה הישראלית בשנים האמורות לפריט המבטא צבאיות ואמונה בכוחו של צה"ל. לאחר נקודת שיא זו בהתפתחותה, ובעקבות השבר של מלחמת יום הכיפורים, חלה נסיגה במגמות אלה ובתשומת הלב הרבה שהוקדשה לעיצוב תשמיש קדושה זה, ופחתה ההשקעה בתכנון ובדימויו. מנורות החנוכה שעוצבו בארץ למן אמצע שנות השבעים לערך ואילך מצביעות על מגמות ועל מאפיינים חדשים ושונים החורגים מהיקפו של הדיון הנוכחי.

